

Jerzy FABIJANOWSKI

KIERUNKI DOSKONALENIA OCHRONY REZERWATOWEJ
W POLSCEIMPROVING CONSERVATION PROGRAMMES WITHIN RESERVES
IN POLAND

ABSTRACT: For nature reserves to perform effectively their protective function, and especially as regards conservation of plant gene resources, it is necessary to improve constantly methods of plant conservation in reserves. The first condition here is creation of a rational network of reserves, the second — new forms and technique of conservation activities, and the third — betterment of the organizational system in nature protection (summary see page 45—46).

Treść

1. Wstęp
2. Racjonalna sieć rezerwatów przyrody
3. Wykonywanie ochrony
4. Usprawnienia organizacyjne
5. Podsumowanie
6. Piśmiennictwo
7. Summary

1. WSTĘP

Doskonalenie ochrony rezerwatowej ma głównie na celu zachowanie naturalnych zasobów świata roślinnego, a przede wszystkim wartości genowych, oraz jednocześnie spełnienie postulatów: naukowych, dydaktyczno-wychowawczych, kulturalno-społecznych i gospodarczych.

W związku z tym wypowiedź moja będzie miała w znacznym stopniu charakter ogólny.

2. RACJONALNA SIEĆ REZERWATÓW PRZYRODY

Pierwszym warunkiem skutecznej ochrony zasobów genowych jest racjonalna sieć parków narodowych i rezerwatów, która ma za zadanie zachowanie i zarazem udokumentowanie całego zróżnicowania przyrodniczego kraju. Szczególne znaczenie mają tu rezerwaty ścisłe (Białobok 1973). W nich bowiem zachowały się biocenozy i ich środowiska w stanie przeważnie naturalnym lub zbliżonym do niego. Stanowią więc one najcenniejsze „oście przyrody” (Czubinski, Gawłowska, Zabierowski 1977). Ważną rolę w ochronie zasobów genowych odgrywają też zbiorowiska roślinne powstałe na skutek na ogół długotrwałej gospodarczej działalności człowieka, ale na drodze naturalnej sukcesji, jak np. nasze rezerwaty stepowe lub łąki pienińskie, które należałoby chronić jako tzw. powierzchnie niezmiennialne. Na szczęście stale jeszcze udaje się u nas odkrywać obiekty wartościowe, które powinno się objąć ochroną rezerwatową.

Do zasadniczych kierunków doskonalenia ochrony rezerwatowej należy więc zaliczyć w pierwszym rzędzie uzupełnienie oraz — w razie potrzeby — rozsądną modyfikację obecnie istniejącej sieci parków narodowych i rezerwatów, z uwzględnieniem zasięgów poszczególnych gatunków roślin, zwłaszcza rzadkich lub wyjątkowo cennych dla nauki i gospodarki narodowej, oraz typów zbiorowisk roślinnych i ich zmienności geograficznej. Liczba i wielkość rezerwatów powinny być dostosowane do różnorodności warunków przyrodniczych oraz do stopnia poznania walorów ogólnopolskich i regionalnych poszczególnych obiektów. Należy również rozpatrzyć potrzebę tworzenia nowych typów rezerwatów: roślin zarodnikowych, historycznych form zagospodarowania i ewentualnie innych. Konieczne jest intensywne prowadzenie badań rozpoznawczych, przede wszystkim fitosocjologicznych, a następnie opracowanie — w miarę możliwości — kompleksowej dokumentacji naukowej oraz dążenie do rozwiązań przestrzennych, optymalnych z punktu widzenia ochrony danego obiektu przed oddziaływaniem niekorzystnych czynników zewnętrznych. Należy przy tym uwzględnić zarówno postulaty ekologiczne, jak i wielkość i kształt obiektu (zwarłość), dążąc do tego, by na jednostkę powierzchni przypadała jak najmniejsza długość granicy. Względny ekologiczny są wyjątkowo ważne w przypadku tworzenia rezerwatów wodnych i torfowiskowych (osu-

szenie, zanieczyszczenie). Należy dążyć do ochrony większych jednostek, w miarę możliwości geosystemów (Cieślak, Lubelska 1981).

3. WYKONYWANIE OCHRONY

Drugim, nie mniej ważnym zagadnieniem, wiążącym się zresztą ściśle z wyżej wymienionym, jest należyte zabezpieczenie terenów chronionych o różnej wielkości przed nieodpowiednimi zmianami lub nawet zagładą. Wchodzi tu w rachubę wiele zabiegów o różnym stopniu skuteczności, a głównie:

1. Tworzenie — w miarę możliwości — otulin o odpowiednich rozmiarach (Krawiecowa 1972), należących do tego samego lub podobnego typu zbiorowiska, celem zabezpieczenia m. in. przed wspomnianymi wyżej zmianami o charakterze ekologicznym oraz przed przenikaniem gatunków obcych dla danego zbiorowiska i środowiska, zwłaszcza synantropijnych. Otuliny te wymagałyby specjalnego zagospodarowania lub przebudowy, np. w przypadku występowania zniekształconych drzewostanów.

2. Rozsądne ograniczenie dostępności i możliwości nadmiernej penetracji obiektu przez zmniejszenie do koniecznego minimum dróg (Faliński 1961) i ścieżek, a także ruchu zwiedzających (zmiany siedliskowe, groźba przemieszczania się lub zawleczenie obcych gatunków itp.), stosownie do charakteru i wartości chronionego obiektu. Z zagadnieniem tym wiąże się też potrzeba informacji dotyczącej danego terenu chronionego (foldery, szkice sytuacyjne, tablice informacyjne itp.).

3. Powołanie odpowiedniej stałej opieki (placówki naukowe, służba leśna, szkoły, towarzystwa naukowe, koło LOP itp.) dotyczącej poszczególnych rezerwatów. Ma ona za zadanie czuwanie nad stanem chronionego obiektu oraz spowodowanie interwencji właściwych władz lub osób (przede wszystkim wojewódzkiego konserwatora przyrody) w przypadku jakiegokolwiek zagrożenia rezerwatu. Opiekunowie (oprócz naukowców) muszą być jednak poinformowani o celu utworzenia rezerwatu i zasadach jego ochrony. Bez odpowiedniego instruktażu opieka może bowiem okazać się iluzoryczna.

4. Wybór i tworzenie obiektów odciażających. Niektóre z nich, jak np. regionalne ogrody botaniczne, alpinaria itp. (Grosser 1976), spełniają jednocześnie ważną funkcję dydaktyczną i zarazem informacyjną. Skutecznie do „odciążenia” rezerwatów mogą się też przyczynić należycie przygotowane parki krajobrazowe i — w pewnym zakresie — obszary chronionego krajobrazu. Umożliwi to odpowiednie sterowanie ruchem zwiedzających i jednocześnie zabezpieczy cenne obiekty chronione przed przeciążeniem i zagrożeniem.

Należy tu również uwzględniać metody o charakterze psychologicznym. Polegają one m. in. na sterowaniu ruchem zwiedzających w określonym kierunku, na które składa się z jednej strony eksponowanie lub tworzenie obiektów przyciągających, jak np. punkty widokowe, piękne polanki, miejsca wypoczynku, a z drugiej strony hamowanie ruchu zwiedzających przez tworzenie na określonych trasach przeszkód o charakterze naturalnym, jak np. wyrwione drzewa, kolczaste krzewy, lub zmniejszanie — dzięki odpowiednim zabiegom — wizualnej atrakcyjności dróg lub ścieżek, np. przez spowodowanie zadarnienia pewnej ich części. Takie postępowanie robi wrażenie, że dany szlak jest mało uczęszczany, a więc nie prowadzi do interesującego obiektu.

5. Przeprowadzenie w rezerwach okresowych komisyjnych kontroli, organizowanych z inicjatywy PROP przez wojewódzkich konserwatorów przyrody w porozumieniu z odpowiednimi placówkami naukowymi. Mają one na celu m. in. ustalenie stanu rezerwatów, w razie potrzeby zmiany ochrony częściowej na ścisłą i na odwrót, ocenę projektowanych rezerwatów lub ewentualne wyłączenie spod ochrony obiektów nie spełniających już celów, dla których zostały powołane.

6. Opracowanie odpowiednich planów należytej ochrony poszczególnych rezerwatów oraz ich wykorzystania, zwłaszcza pod względem zasobów genowych. Dotychczas tego rodzaju plany — i to o niekompletnym zakresie — mają tylko parki narodowe i rezerваты leśne. W planach tych należy m. in. ustalić, jakie racjonalne zabiegi pielęgnacyjno-zabezpieczające powinny być wykonywane w obiektach poddanych ochronie częściowej. Uwaga ta dotyczy głównie gatunków (modrzew, dyptam jesionolistny) i zbiorowisk roślin światłożądnych, np. o charakterze stepowym, słonorośli itp. Zabiegi te mogą mieć w pewnych przypadkach charakter ekperymentalny, często dyskusyjny, jak np. stosowanie ograniczonego wypasu w rezerwach stepowych, kontrolowane wypalanie traw na stanowiskach miłka wiosennego lub koszenie i ograniczone nawożenie w przypadku łąk pienińskich, polan tatrzańskich itp. W obszarach gęsto zaludnionych, o przyrodzie zniekształconej na skutek intensywnej działalności człowieka, jak w Holandii, zabiegi tego typu, a nawet bardziej drastyczne, mające na celu m. in. wzbogacenie terenów chronionych pod względem udziału gatunków roślin i zwierząt, np. przez zakładanie zbiorników wodnych, nie należą do rzadkości (Westhoff 1977). W planach tych winny być również podawane wskazówki dotyczące racjonalnego zagospodarowania otulin.

7. Powołanie do życia odpowiednich grup specjalistycznych, które mogłyby wykonywać tego rodzaju plany w parkach narodowych i rezerwach.

8. Prowadzenie w miarę możliwości intensywnych i kompleksowych,

powtarzanych okresowo badań naukowych, które przyczyniają się do otrzymywania nowych informacji o obiektach chronionych. Podnosi to jednocześnie ich wartość i daje podstawy zarówno do ewentualnej modyfikacji wspomnianych wyżej planów ich ochrony, jak i do ustalenia nowych i racjonalizacji dotychczasowych zabiegów. Nie należy przy tym zapominać o dokładnej dokumentacji kartograficznej i fotograficznej na całej powierzchni lub na trwałych powierzchniach kontrolnych, pozwalającej m. in. na uchwycenie zmian zachodzących w danym rezerwacie. Przy ustaleniu kolejności wykonywania prac badawczych należy też brać pod uwagę stopień zagrożenia rozpatrywanych terenów.

Dokładne poznanie ekologii danego gatunku może się przyczynić — w przypadkach szczególnych — do jego uratowania przez przeniesienie do ostoi zastępczych w razie zniszczenia środowiska naturalnego, jak to miało miejsce z endemicznym gatunkiem warzuchą polską *Cochlearia polonica* (A. Kwiatkowska — informacja ustna).

Z uwagi na zmiany środowiska (powietrze, gleba, woda), spowodowane różnego rodzaju zniszczeniami, konieczne jest prowadzenie intensywniejszych niż dotychczas badań dotyczących stopnia odporności zbiorowisk i poszczególnych gatunków na chemizację środowiska, m. in. oddziaływania emisji przemysłowych, nawożenia, pestycydów itp., w celu podjęcia odpowiednich środków zaradczych. Tego rodzaju prace mogą przyczynić się również do odkrycia gatunków roślin, ich populacji lub poszczególnych osobników „odpornych” na zanieczyszczenia, co jest uwarunkowane genetycznie i ma duże znaczenie praktyczne.

9. Prowadzenie bardziej ożywionej, rozsądnie zaplanowanej i skutecznej akcji nauczająco-popularyzatorskiej (szkoły, wydawnictwa, prasa, radio, telewizja), która miałaby na celu zwrócenie uwagi społeczeństwa na znaczenie i wartości rezerwatów, również genetyczne, oraz na sposoby skutecznej ich ochrony.

10. Doskonalenie istniejących i wydawanie nowych aktów prawnych, które przyczyniłyby się głównie do skutecznego zabezpieczenia obiektów chronionych, jak również do odpowiedniej reorganizacji władz i instytucji ochrony przyrody, dostosowanej do zmieniających się warunków.

4. USPRAWNIENIA ORGANIZACYJNE

Należyta realizacja przedstawionych wyżej zadań i postulatów nie byłaby jednak w większości przypadków możliwa bez podjęcia odpowiednich kroków lub usprawnień o charakterze organizacyjnym, jak:

1. Podwyższenie rangi stanowisk wojewódzkich konserwatorów przy-

rody przez ich uniezależnienie, powiększenie podlegającego im personelu oraz selekcję pod względem kwalifikacji.

2. Opracowanie dla wojewódzkich konserwatorów przyrody przez Departament Ochrony Przyrody i Powierzchni Ziemi Ministerstwa Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych, w porozumieniu z PROP i instytucjami naukowymi, ulepszonej krótkiej instrukcji dotyczącej sporządzania — we współpracy z odpowiednimi zakładami wyższych uczelni lub PAN — udokumentowanych naukowo wniosków w sprawie tworzenia nowych rezerwatów. Dotychczasowe propozycje budzą często wątpliwości.

3. Stworzenie odpowiednio operatywnego ośrodka centralnego, który kierowałby badaniami w rezerwach według opracowanego, kompleksowo ujętego programu uwzględniającego przede wszystkim racjonalną ochronę oraz należyte wykorzystanie zasobów genowych. Ustalenie programu i jego realizacja wymaga współpracy wielu placówek naukowo-badawczych, a także odpowiednich dotacji, głównie z PAN. W związku z tym obecnie istniejący Zakład Ochrony Przyrody IBL w Białowieży, zajmujący się głównie badaniami w parkach narodowych, ale w ograniczonym zakresie, należałoby odpowiednio rozbudować (ewentualne filie terenowe) i poszerzyć zakres jego problematyki. Zakład musiałby też ściślej współpracować z PROP oraz odpowiednimi uczelniami i placówkami PAN, prowadzącymi prace na obszarach chronionych, a zwłaszcza z Zakładem Ochrony Przyrody i Zasobów Naturalnych PAN oraz z Instytutem Dendrologii PAN. Wchodziłyby również w rachubę inne formy organizacyjne.

W parkach narodowych inicjatywę w tym względzie powinny nadal wykazywać ich rady naukowe. W związku z tym należy koniecznie i możliwie szybko powołać stacje badawcze tam, gdzie ich nie ma lub wzmocnić je tam, gdzie personel jest nieliczny.

4. Opracowanie i wydanie za pośrednictwem PROP oraz wymienionego wyżej Departamentu, jak też Departamentu Leśnictwa i Parków Narodowych Ministerstwa Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki Żywnościowej kompleksowej instrukcji dotyczącej racjonalnego sporządzania planów ochrony i wykorzystania parków narodowych oraz rezerwatów różnego typu, tj. nie tylko leśnych. Plany te muszą być wykonywane przy współpracy specjalistów.

5. Opiekę dotyczącą poszczególnych rezerwatów powinni organizować wojewódzcy konserwatorzy przyrody w porozumieniu z najbliższymi i zainteresowanymi placówkami naukowymi oraz z jednostkami administracji Lasów Państwowych i terenowymi władzami gminnymi. Oni też, w porozumieniu z PROP i odpowiednimi placówkami naukowymi, powinni dbać o racjonalne wykonywanie zabiegów pielęgnacyjno-o-

chronnych, nierzadko o charakterze specjalnym. Zabiegi te powinny być finansowane — w dostatecznej mierze — przez Departament Leśnictwa i Parków Narodowych.

6. Powołanie do życia przez Ministerstwo Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych w porozumieniu z Ministerstwem Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki Żywnościowej oraz PROP — zespołów specjalistycznych opracowujących plany dla parków narodowych i rezerwatów.

7. Usprawnienie sposobu powoływania parków narodowych, a zwłaszcza opracowanie takiego trybu postępowania, który uniemożliwiłby wstrzymywanie wydawania odpowiednio uzgodnionych i należycie udokumentowanych rozporządzeń przez niezbyt kompetentną w tych sprawach instytucję, tj. Ministerstwo Finansów, co miało np. miejsce w przypadku projektu utworzenia Gorczańskiego Parku Narodowego. Odpowiednie sugestie w tej sprawie mogłaby przedstawić Komisja Prawna PROP.

8. Opracowanie przez Departament Ochrony Przyrody i Powierzchni Ziemi — przy współpracy PROP oraz w porozumieniu z PTTK i LOP — koncepcji racjonalnego kierowania ruchem zwiedzających parki narodowe i rezerваты, z uwzględnieniem obiektów odciażających i wspomnianych wyżej metod psychologicznych.

9. Zorganizowanie przez Ministerstwo Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych w porozumieniu z: Ministerstwem Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki Żywnościowej, PROP, Zakładem Ochrony Przyrody i Zasobów Naturalnych PAN, Ministerstwem Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki oraz Ministerstwem Oświaty akcji propagującej znaczenie parków narodowych i rezerwatów oraz konieczność i sposoby ich racjonalnej ochrony, przez odpowiednie publikacje oraz pogadanki, dyskusje, artykuły w prasie, radiu i telewizji.

Część podanych tu postulatów należałoby uwzględnić w nowej ustawie o ochronie przyrody.

Dodatkowo pragnę zaznaczyć, iż — w związku z koniecznością zachowania zasobów genowych roślin — należy, oprócz doskonalenia ochrony rezerwatowej, stosować i inne formy ochrony, jak np. drzewostany nasienne, co ma już miejsce w leśnictwie, zachowanie i wykorzystanie parków wiejskich oraz roślinnych pomników przyrody, tworzenie sztucznych ostoi gatunków zagrożonych itp.

5. PODSUMOWANIE

Na zakończenie podaje najważniejsze wnioski wypływające z przedstawionych tu wywodów:

1. Należy sukcesywnie uzupełniać i w razie potrzeby modyfikować istniejącą sieć parków narodowych i rezerwatów, dążąc w przypadku poszczególnych obiektów chronionych do optymalnych rozwiązań przestrzennych.

2. Rezerваты roślinne powinny mieć zapewnioną należytą ochronę przez:

- a) tworzenie odpowiednich otulin;
- b) rozsądne ograniczanie dostępności;
- c) stworzenie skutecznej opieki nad rezerwatami;
- d) tworzenie i wybór obiektów odciażających (regionalne ogrody botaniczne, alpinaria, parki krajobrazowe itp.) oraz stosowanie metod o charakterze psychologicznym;
- e) okresową, komisijną kontrolę rezerwatów;
- f) opracowanie odpowiednich planów ochrony i wykorzystania rezerwatów;
- g) powołanie do życia w związku z tym odpowiednich inwentaryzacyjno-planistycznych grup specjalistycznych;
- h) prowadzenie bardziej intensywnych i kompleksowych badań naukowych;
- i) prowadzenie bardziej ożywionej i skutecznej akcji nauczająco-popularyzatorskiej;
- j) doskonalenie istniejących i wydawanie nowych aktów prawnych.

3. Do doskonalenia ochrony rezerwatowej przyczyniają się skutecznie poczynania o charakterze organizacyjnym, jak np.:

- a) podwyższenie rangi stanowisk wojewódzkich konserwatorów przyrody (usamodzielnienie, zwiększenie personelu, kwalifikacje itp.);
- b) opracowanie odpowiedniej instrukcji dla wojewódzkich konserwatorów przyrody w sprawie przygotowywania wniosków dotyczących tworzenia nowych rezerwatów;
- c) stworzenie operatywnego ośrodka centralnego, który kierowałby badaniami w rezerwach według przygotowanego programu;
- d) opracowanie i wydanie nowej kompleksowej instrukcji dotyczącej racjonalnego sporządzania planów ochrony i wykorzystania obiektów chronionych;
- e) organizowanie opieki nad rezerwatami przez wojewódzkich konserwatorów przyrody w porozumieniu z odpowiednimi placówkami i instytucjami naukowymi;
- f) powołanie do życia inwentaryzacyjnych i planistycznych zespołów specjalistycznych;
- g) usprawnienie sposobu powoływania parków narodowych;
- h) opracowanie koncepcji kierowania ruchem zwiedzających parki narodowe i rezerваты;

i) zorganizowanie skutecznej akcji propagującej znaczenie parków narodowych i rezerwatów oraz konieczność i sposoby racjonalnej ich ochrony.

Zasoby genowe należy ponadto chronić przez: zakładanie drzewostanów nasiennych, zabezpieczenie parków wiejskich, wykorzystanie roślinnych pomników przyrody, tworzenie sztucznych ostoi gatunków ginących itp.

6. PIŚMIENNICTWO

- Białobok, S. 1973. *National parks and nature reserves as gene banks and their role in silviculture*. Papers — International Symposium IUFRO Working Party. S.2.03.5. Warszawa—Kórnik: 1—12.
- Cieślak, M., Lubelska, T. 1981. O planowaniu rezerwatów przyrody na przykładzie jezior: Uściwiesz, Nadrybie i Bikcze. *Chrońmy Przyr. ojcz.*, 37, 1: 21—32.
- Czubiński, Z., Gawłowska, J., Zabierowski, K. *Rezerваты przyrody w Polsce*. Studia Nat., A. Warszawa—Kraków: 1—528.
- Faliński, J. B. 1961. *Roślinność dróg leśnych w Białowieskim Parku Narodowym*. *Acta Soc. Bot. Pol.*, 30, 1: 163—185.
- Grosser, K. H. 1976. *Zur Behandlung von Naturschutzgebieten in Zentren des Erholungs- und Wanderveskehrs*. Beiträge f. d. Forstwirtschaft, 1: 8—12.
- Krawiecowa, A. 1972. *Synantropizacja rezerwatów leśnych Opolszczyzny*. *Phytocoenosis*, 1, 4: 257—266.
- Westhoff, V. 1977. *Oekologische Grundlangen des Naturschutzes insbesondere in den Niederlanden*. *Natur und Heimat*, 37, 1: 5—13.

7. SUMMARY

The article presents directions in improvements of protection within nature reserves in Poland, which are, among others, connected with increasing the effectiveness of protection of plant gene resources in national parks and reserves.

The following conclusions have been drawn on the basis of the performed analysis:

1. It is necessary to supplement gradullay and, in case of need, modify the existing network of national parks and reserves striving to ensure optimal spatial solutions in the case of particular objects.

2. Plants reserves should be properly saved by means of: a) creation of appropriate protective zones; b) rational restriction of access; c) provision of effective protection; d) creation and selection of relief projects (regional botanical gardens, alpine gardens, landscape parks etc.) and application of psychological methods; e) periodical control of reserves performed by commissions; f) design of appropriate conservation plans and plans of utilizing reserves; g) appointment in this connection of appropriate stock-taking and planning specialist groups; h) conduct of more intensive and more comprehensive scientific studies; i) conduct of more effective actions aimed at popularization of tasks and role of reserves; j) improvement of legal acts being force and issue of new ones.

3. Plant conservation in reserves is effectively promoted by organizational measures such as, for example: a) enhancing the role and position of provincial

nature conservators (equipping them with greater autonomy, increasing the number of personnel subordinated to them, raising professional qualifications etc.); b) elaboration of instructions for nature conservators concerning preparation of proposals about creation of new reserves by appropriate ministry; c) creation of an operative national centre, that would direct studies in reserves according to an earlier prepared programme; d) elaboration and publication of new comprehensive instruction for making rational plans of conservation and utilization of protected areas; e) organization of protection over reserves by provincial nature conservators in consultation with appropriate scientific research centres and institutions; f) appointment of stock-taking and planning specialist teams by the Ministry of Environment and Natural Resources; g) simplification of procedures connected with establishment of national parks; h) elaboration of concepts regarding tourist traffic in national parks and reserves by the above mentioned Ministry; i) giving publicity to important role played by national parks and reserves and to necessity and methods of their rational protection.

Gene resources should be protected, moreover, through appointment of seed tree stands, protection of rural parks and plant nature monuments, creation of artificial refuges of dying out species, etc.

Prof. dr hab. inż. Jerzy Fabijanowski
Katedra Szczegółowej Hodowli Lasu Akademii
Rolniczej im. Hugona Kołłątaja
al. 29 Listopada 46, 31-425 Kraków

Wpłynęło do Redakcji Folia zoologica
1980.09.30